

Makale Künyesi (Araştırma): Torun Öğretmen, Y. (2024). Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler'de bitki bilimiyle ilgili söz varlığı. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 1159-1173.

<https://doi.org/10.32321/cutad.1509269>

BÖLGE AĞIZLARINDA ATASÖZLERİ VE DEYİMLER'DE BİTKİ BİLİMİYLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Yeter TORUN ÖĞRETMEN¹

ÖZET

Maddi ve manevi kültürün en önemli belirleyenleri arasında bitki bilimiyle ilgili sözler yer alır. Dil konuşurları açısından birtakım soyutlamaları ortaya koyan ve toplumların değer yargılarını, yaşam felsefesini dile getiren atasözleri de bitki bilimiyle ilgili birçok sözü barındırır. Türkçenin sözcük varlığı içinde yer alan atasözlerinde de farklı kavram alanları yanında, bitkilerle ilgili pek çok sözcük kullanılmıştır. Bu çalışmada Türkiye Türkçesi ağızlarında kullanılan atasözleri bitkilerle ilgili barındırdığı sözcük varlığı açısından incelendi. Bunun için Bölge Ağızlarında Atasözü ve Deyimler adlı çalışmadan yararlanıldı. İncelemede ilk olarak atasözlerindeki bitki adları alt türlere göre sınıflandırıldı. Buna göre ilgili sözcükler; ağaç adlarının, meyve ve yemiş adlarının, tahıl ve dolaylı olarak tahıllarla ilgili sözlerin, ot adları ve kır bitkilerinin, çiçek adlarının, bitkilerle ilgili genel tür adlarının ve de bitkilerle ilgili diğer adların geçtiği atasözleri olmak üzere sekiz alt başlık altında incelendi. İkinci olarak atasözlerindeki bitki adları sıklıklarına göre incelendi. Sıklık incelemesinde atasözlerinde ağaç adlarından *çam* (13), *kavak* (10), *dut* (8); meyve ve yemiş adlarından *elma* (20), *üzüm* (16), *ceviz* (9); sebze adlarından *soğan* (17), *kabak* (9), *hıyar* (7); tahıl adlarından *arpa* (26), *buğday* (21), *darı* (12); ot adları ve kır bitkilerinden *yavşan* (4), *ısırgan* (3), *bitrak* (3); çiçek adlarından *gül* (32); genel tür adlarından *ağaç* (86), *ot* (41), *dal* (29), *yaprak* (14), *çalı*, *diken* (13), *kök*, *meyve* (12) sözcüklerinin en sık kullanılan sözler olduğu görüldü. Üçüncü olarak atasözlerindeki bitki adları birbirinin yerine kullanılmaları açısından irdelendi. İncelemede son olarak atasözlerindeki bitki adları, çevre dilbilimi açısından ele alındı, coğrafyanın sözcük varlığına etkisi üzerinde duruldu. Çalışmanın sonucunda, atasözlerinde meyve ve yemiş adlarıyla ilgili sözlere daha çok yer verildiği görüldü. Atasözlerinde en sık kullanılan sözcüklerin ise bitkilerle ilgili genel tür adlarından “ağaç” ve “ot” olduğu tespit edildi. Ayrıca atasözlerinde ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almayan, ağızlara özgü kimi bitki adlarının da korunduğu belirlendi. Sonuç olarak bölge ağızlarındaki atasözlerinde, bitki coğrafyasının yansımalarının canlı bir şekilde kendini gösterdiği gözlemlendi.

Anahtar kelimeler: Söz varlığı, atasözü, bitki adları, ağızlar.

¹ Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Prof.Dr. ytorun@cu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0003-3665-2775>

GİRİŞ

Toplumların yaşadığı coğrafya, yaşam biçimi, içinde oldukları maddi ve manevi kültür unsurları sözcük varlığını şekillendirmiştir. Kültürün oluşumunda fauna (hayvan) sistemi kadar, flora (bitki) sistemi de önemli bir yer işgal eder. Türkçede bitki bilimine ait sözler de Türkçenin sözcük varlığının temel unsurlarından biridir. Türkçede bitki adları üzerine gerek art zamanlı gerekse eşzamanlı farklı bakış açılarıyla birçok çalışma yapılmıştır (Önler, 1990; Baytop, 2007; Alkayış, 2007; Uç, 2009; Doğan, 2011; Oturakçı, 2012, Uçar, 2012, 2013; Şahin, 2016; Özden, 2019). Çok kapsamlı bir kavram alanı olarak bitki bilimiyle ilgili kavramlar, sözcük varlığı çalışmalarının temel konularındandır. Dilin kalıplaşmış sözcük varlığı unsurlarından atasözleri de hayvan veya bitkilerle ilgili birçok sözcük barındırmaktadır.

Kalıplaşmış anlatımlardan atasözleri toplumların değer yargıları, felsefeleri, çevreyi algılayış ve anlamlandırma biçimleri üzerine birçok veriyi içerir. Türk atasözleri de Türklerin yaşam deneyimlerini, çevreyi ve dünyayı algılama biçimlerini ortaya koyan söz hazineleridir. Türk atasözlerinin sözcük varlığı ve anlamları üzerine bugüne kadar yapılan birçok çalışmanın yanı sıra, sözlükleri de hazırlanmıştır (Aksoy, 1993; BAAD, 1996; Çobanoğlu, 2004; Aksu, Akalın, Toparlı, 2022). Türk atasözleri üzerine dil özellikleri ve konuları bağlamında da kapsamlı değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda Türk atasözlerinin *yiğitlik, ağırbaşlılık, konukseverlik, sosyal değerler, aile, komşuluk, görgü kuralları, sağlık, tarım ve hayvancılık, tabiat, iklim, hava olayları, hayvanlar* gibi çok farklı konuları ele alabildiği dile getirilmektedir (Çobanoğlu, 2004: 29).

Maddi ve manevi kültürün öğeleri bağlamında atasözleri, geniş bir konu ve kavram yelpazesine sahiptir. Bu doğrultuda atasözlerinde yer alan kavram alanlarından biri de bitki bilimiyle ilgili sözlerdir. Geniş bir kavram alanını ifade eden bitki bilimiyle ilgili sözcük varlığının kullanımı Türk atasözlerinde ne boyutta ve hangi niteliklerde sorusu bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu bağlamda çalışmanın konusu ve kapsamını, Türkiye Türkçesi ağızlarındaki atasözlerinde bitki bilimi ile ilgili sözcük varlığı oluşturmaktadır. Bunun için Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler (BAAD) adlı çalışmadaki verilerden yararlanılmıştır. BAAD, TDK Derleme ve Tarama kolunun derlettiği atasözleri ve deyimler ile Ö.A. Aksoy'un Gaziantep Ağzı adlı kitabının ikinci cildinde yer alan atasözleri ve deyimlerin bir araya getirilmesinden oluşmuştur. Bu çalışma ilk olarak 1969'da tek cilt olarak yayınlanmış, 1971'de ilk baskıda yer alamayan atasözleri ve deyimlerden oluşan baskısı yapılmıştır. Kitabın ikinci baskısı 1996 yılında iki cilt olarak yayınlanmış ve BAAD, 2019 yılında tek cilt olarak TDK yayınları arasında yerini almıştır (Aksu, Akalın, Toparlı, 2022: 73; BAAD, 2023:7). BAAD'nin tek ciltlik yeni baskılarında (2019, 2023) ağızlara özgü *elma / alma, soğan / sovan, sümbül / sünbül* gibi kimi söyleyişlerin ölçünlü dile göre düzenlendiği görülmektedir. Bu çalışmada ağızlara özgü söyleyişleri barındıran 1996 baskısı esas alınmıştır.

Çalışmanın amacı ağızlarda kullanılan atasözlerindeki bitki bilimiyle ilgili sözcük varlığını ortaya çıkarmak, ölçünlü Türkiye Türkçesinde olmayan ama ağızlarda yaşayan bitki adlarını belirlemek, bu sözleri çevre dilbilimi (eko-dilbilim) bakımından değerlendirmek, benzer atasözlerindeki söz denkliklerini ortaya çıkarmak ve bitki bilimiyle ilgili sözcüklerin kullanım sıklıklarını belirlemektir.

YÖNTEM

Bu çalışmada doküman analizi yöntemi kullanıldı. Bu yöntem doğrultusunda BAAD I, II'de içerisinde bitki bilimiyle ilgili sözlerin yer aldığı atasözleri belirlendi. Belirlenen atasözleri farklı başlıklar altında değerlendirildi. Değerlendirmelerde sayısal verilerden de yararlanıldı.

ARAŞTIRMA BULGULARI

1.Bitkinin Türüne Göre Atasözlerindeki Sözvarlığı

Bitkilerle ilgili alt türlere göre atasözleri sekiz başlık altında incelendi.

1.1.Ağaç Adlarının Geçtiği Atasözleri

BAAD'de tespit edilen atasözlerinde ağaç adlarından *ardıç*, *çam*, *dut*, *erik*, *incir*, *kavak*, *meşe*, *selvi*, *söğüt*, *zerdali* ve *zeytin* adlarına rastlanmıştır. Bu ağaç adlarından en fazla kullanılanlar ise *çam* ve *kavaktır* (Bkz. Grafik-1). Bu adlardan *erik*, *incir*, *zerdali* ve *zeytin* hem ağacı hem de ağacın meyvesi veya ürününü de ifade edebilmektedir. İlgili atasözlerinde bu sözcükler ağacın türünü ifade etmektedir. Ağaç adları, ilgili atasözünün bağlamına göre olumlu, olumsuz veya nötr anlamlar ifade edebilmektedir:

- Ardıcın közü, çingenin sözü.* (Eldirek *Fethiye -Mğ.)
Balta değmedik çam, yıkılmadık dam olmaz. (*Emirdağ -Af.)
Eloğlu oğul olmaz, çam ağacı ağıl olmaz. (-Ada.)
Dut gölgesi, it gölgesi. (-Gaz.)
Kavak başında yel olur, gurbete çıkan del'olur. (Yaka *Dazkırı-Af.)
Kavak da uzun, fakat gölgesinde oturulmaz. (Zuday *Taşova -Ama.)
Ayı meşeden küsüp, meşenin haberi yoktu. (Alican *İğdir -Kr.)
Meşe gibi dikilmesini değil, kavak gibi eğilmesini bilmeli. (-Sn.)
Gül güdük amma kokusu güzel, selvi uzun amma yapısı güzel. (*Silifke -İç.)
Tavuk sağılmaz, söğüt yakılmaz, güveye güvenilmez. (-Hak.)
Zerdaliden kaval olmaz, al zurnadan haberi. (-Gaz.)
İncir babadan, zeytin dededen. (*Mudurnu -Bo.)
Erik dalına basma, her söze kulak asma. (Salman *Akkuş -Or.)

1.2. Meyve ve yemiş adlarının geçtiği atasözleri

İncelemeye konu olan atasözlerinde meyve veya meyvenin yemişiyle ilgili sözlerin sık kullanıldığı görülmektedir. Atasözlerinde belirlenen başlıca meyve ve yemiş adları ise şunlardır: *ahlat*, *elma* / *alma*, *armut*, *badem*, *bayam* / *payam*, *banta*, *böğürtlen*, *ceviz*, *findık*, *fıstık*, *hurma*, *karpuz*, *kavun*, *kelek*, *kestane*, *kızılıçık*, *kiraz*, *kozak*, *koz*, *nar*, *pelit*, *şalak*, *üzüm* (Bkz. Grafik-2). Atasözlerinde geçen, aynı zamanda ağaç adı olarak da kullanılan bu sözlerin bir kısmı ağacın meyvesini veya bu meyveden oluşan yemiş adını ifade eden sözlerdir. Meyve ve yemiş adları, atasözü içinde bağlama dayalı olarak farklı anlamlara gönderimde bulunabilmektedir:

- Acıbayamı soğuk vurmaz.* (Çanlı *Ayaş -Ank.)
Adam adamı bilsin, bir çürük elma olsun. (Musaderiçköyü -Tn.)
Alma kimi malım olsun, satılmazsa çir ederim. (-Bt.)

- Anası besler **hurmayla**, eloğlu karşılar yarmayla. (-Brd.)
Armut, ağacından uzak düşmez. (Ballıhan, Gümülcüne-Yunanistan)
Ay ışığında **kestane** silkilmez. (-Isp.)
Ayı dağda, **üzüm** bağda olur. (Anamas *Eğridir -Isp.)
Ayının kırk oyunu bir acı **bantanın** başınadır. (Yavuz *Şavşat -Ar.)
Ayının otuz iki (dokuz) türküsü (oyunu) varmış (boz) **armut (ahlat)** üstüne. (Anamas *Eğridir, -Isp.; *Gürün -Sv.; Beyceli *Fatsa -Or.; -Ant.; Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.; -Çkr.; Hacı Ahmetler*Sütçüler -Isp.)
Böğürtlen büyümüş bağ oldum sanmış, kurt ata binmiş ağa oldum sanmış. (Polat *Doğanşehir -MI.)
Cevizin içi dışına benzemez. (Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.)
Dağ başında çam kadı, **pelit** müftü. (-Sm.)
Felek, kimine **kavun** yedirir, kimine **kelek**; kimine de vermez bi ham **şalak**. (-Nğ.)
Fıs **fıstığı** karıp düşman gözü çıkarmalı. (-Gaz.)
Kavakta **nar** biter mi? (-Nğ.)
Kesilmedik **karpuz**a karar verilmez. (Güzelyurt *Hekimhan -MI.)
Kızım oldu, **kızılçıga** hasret kaldım. (-Sm.)
Kirazın çok olduğu yere sepetsiz git. (İskeçe -Yunanistan)
Koz kabuksuz (kovuksuz) olmaz. (-Gaz.)
Tembel **badem** (ceviz) yemek ister, kabuğunu kırmağa üşenir. (*Mudurnu -Bo.; -Isp.)
Zengininin evinde **fındık** tıkırtısı, mühlüzün evinde borc takırdısı. (*Gediz -Kü.)
Anadan olur bızak, şamdan olur **kozak**. (Kızılhisar *Acıpayam-Dz.)

Doğrudan meyve adı olmayan ama ilgili meyve adlarıyla bağlantılı, özellikle de üzümle ilgili olan *asma*, *koruk*, *omca*, *tevek* /*tefek*, *tiyek* sözleri de atasözlerinde kendilerine yer bulmuştur.

- Evde direk yenmez, bağda **tevek** yenmez. (*Silifke -İç.)
Karpuz **tiyeğinde** gizlenir. (-Gaz.)
Koruk yemişle sevilir, çocuk yumuşla sevilir. (*Ereğli -Kn.)
Miskin **asmanın kel koruğu**, bir gün gelir tepene çıkar. (Bayat*Emirdağ -Af.)
Üzüm olacak **asma** kökünden belli olur. (-Brd.)
Üzümcünün gözü **omcada** olur. (Kelekci *Acıpayam -Dz.; Yaka*Dazkırı -Af.; Gecek *Sivrihisar -Es.)

1.3. Sebze adlarının geçtiği atasözleri

Atasözlerinde geçen başlıca sebze adları şunlardır: *bakla*, *biber*, *çelem*, *çükündürük*, *hıyar*, *kabak*, *lağlaz* (*çelem*), *lahana*, *pancar*, *patlıcan*, *pirasa*, *sarımsak*, *soğan*, *şalgam*, *turp*'tur. Bu sebze adlarından en fazla kullanılanı ise *soğan*'dır (Bkz. grafik-3). Bu sebze adlarından özellikle kök sebzeler için kullanılan *çelem*, *çükündürük*, *lağlaz* gibi ağızlara özgü sözlerin kullanımı dikkat çekicidir:

- Acı **patlıcana** mihlican değmez (*çalmaz*). (*Kilis, -Gaz.)
Akşamdan sonra gelene (gelenin aşısı) ya bir **soğan**, ya bir sögen. (Anamas *Eğridir -Isp.)
Almanın biri bin kuruşa ise gene soy, **hıyarın** bini bir paraya ise gene soyma. (-Gaz.)

*Arap (aptal) biner bey oldum sanır, lağlaz (çelem) aşa girer yağ oldum sanır. (*Kilis -Gaz.;-İsp.)*

*Beylik lahna pazarında satılmaz. (*Silifke -İç.)*

Bitli bakla çişegen olur, çıplaklar şişegen olur. (-Nğ.)

Çelemin seyreği makbul. (-Gaz.) [çelem: şalgam]

*Çükündürüğün sıkından seyreği iyidir. (*Bigadiç -Ba.)*

*Eşegi tavlaya çekmişler at aldum sanmış, şalgayı yemeğe koymuşlar et oldum sanmış. (*Silifke -İç.)*

Gül yanında kabak anılmaz. (-Brd.)

*Kabakta biberin var, her yerden haberin var. (Yenice *Tarsus-İç.)*

*Pancar peşkir istemez, bez don uçkur istemez. (*Bor -Nğ.)*

*Pirasa para ile, her şey sıra ile. (*Akseki -Ant.)*

*Sarımsak ylında kokar. (*Lapseki -Çkl.)*

Sermeyesiz bakkal turp tohumu satar. (-Vn.)

Şalgamı tutmazsan da tarlasından geç. (-Brd.)

1.4. Tahıl ve dolaylı olarak tahıllarla ilgili sözlerin geçtiği atasözleri

Atasözlerinde geçen tahıl adları: *arpa, buğday, çavdar, darı, mercimek, pirinç, yulaf* 'tır. Bu tahıl adlarından en fazla kullanılanlar *arpa* ve *buğday*'dir (Bkz. grafik-4). Atasözlerindeki dolaylı olarak tahıllarla ilgili sözler ise *anız, başak, ekin, firik, saman*'dir. Dolaylı olarak tahıllarla ilgili sözlerden ise *saman* ve *ekin* daha sık kullanılmıştır:

*Aç tavuk uykusunda darı görür. (Alican *İğdır -Kr.)*

Aca, arpa ekmeği etten lezzetli gelir. (-Brs.)

*Allah'ın günü ufak darıdan çok. (*Kilis -Gaz.)*

*Avcının buğdayını ambarda bit yemez. (Yaka *Dazkırı -Af.)*

*Çavdar unundan baklava olmaz. (*Mudurnu -Bo.; -Brd.; *Kemah-Ezc.)*

*Ekersen barçak mercimek yeri, kalırsın komşudan geri. (Şecaettin *Seyitgazi -Es.)*

Çarşıdaki pirinç pilavını düşünen evdeki bulgur pilavını da kaybeder. (Bozaniç, Sazıcakaya -Es.)

*Tok domuz yulaf yemez. (İğneciler *Mudurnu -Bo.; *Lapseki-Çkl.)*

*Buğday başak verince orak pahaya çıkar. (-Brd.; Balfakı *Erfelek-Sn.; Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.)*

Ekinin olmuşunu derlerler. (-Brd.)

*Buğdayı firik der, arpayı kurut der. (Karadere *Hekimhan -MI.)*

*Saman pazarında mücevherin kıymeti olmaz. (*Kağızman ~Kr.)*

*Anıza gelmedik donuz olmaz. (Çanılı *Ayaş -Ank.)*

1.5. Ot adları ve kır bitkilerinin geçtiği atasözleri

Bölge ağızlarındaki atasözlerinde geçen başlıca ot ve kır bitkilerinin adları; *acımık, ayırık, çöğürcük (DS:çöğürdük), bitirak, çiğdem, geven, ısırğan, mancar, yarpuz, yavşan*'dir. Bu sözcükler, atasözlerindeki kullanım sıklığı fazla olmamakla birlikte, bu sözlerden en çok kullanılanı *yavşan*'dir (bkz. grafik-5):

*Acımıktan acımık, çöğürcükten çöğürcük. (Bekilli *Çal -Dz.)*

Dikensiz tarla, bitiraksız yayla. (-Af.)

*Enişte gölgesi, **geven** gölgesi (gibidir). (*Gercüş -Md.)*
*Her zaman **çiğdem** çıkmaz, bazen de küsküç kırılır. (-Gaz.)*
*Götüne güvenmeyen kadın, dere kenarına **mancara** gitmez. (*Mudurnu -Bo.) [mancar: yabancıspanağı, yenilen bir çeşit ot (DS)]*
***Isırgan**, ocağında biter. (Salman *Akkuş -Or.; Seslikaya *Ardeşen-Rz.)*
*Sevmediğin **yarpuz** burnunun dibinde kokar. (*Antakya -Hat.)*
*Tarlada biter **ayrık**, koçta olur kuyruk. (Oğuz *Acıpayam -Dz.)*
*Yağ ile **yavşan** kavrulmaz. (Hacıobası, *Delice -Ank.)*

1.6. Çiçek adlarının geçtiği atasözleri

İncelemeye konu olan atasözlerinde çiçek adı olarak *gül*, *sümbül* ve *gülle* ilgili *gonca* sözlerinin kullanıldığı görülmektedir.

*Binde bir gelinen yere **gül** döşerler, her gün gelinen yere kül döşerler. (Çömlekci *Bor -Nğ.)*
*Bir dem **gülün**, bir dem **sümbül**ündür. (Atiker *Baskil -El.)*
*Bülbülün gözü **gülde**, tavuğun gözü küldü. (*Bor -Nğ.)*
*Çorak yerde **sümbül** bitmez. (*Mudurnu -Bo.)*
*Yediyenin yelleri, beşenin selleri, üçenin **gonca** gülleri, bire biçimsiz çıkmaz (olmaz). (-Gaz.)*

1.7. Bitkilerle ilgili genel tür adlarının geçtiği atasözleri

BAAD'de kullanılan atasözlerinde, bitkilerle veya bitkinin bir bölümüyle ilgili genel tür adlarından *ağaç*, *bar* (meyve), *budak*, *burç*, *çalı*, *çayır*, *çiçek*, *çimen*, *dal / tal*, *diken*, *kamış*, *kök*, *meyve / meyva / meve*, *orman*, *ot*, *pamuk*, *tohum*, *yaprak*, *yonca*, *yosun* sözlerinin kullanımına rastlanmıştır. Bu sözlerden en sık kullanılanlar ise *ağaç*, *ot*, *dal / tal*, *yaprak* ve *çalı*'dir (bkz. grafik-6):

*Abdaldan paşa olmaz, **kamıştan** maşa olmaz. (Dazkırı *Dinar -Af.)*
*Ağaç çiçeklenmeden **meyve** vermez. (*Biga -Çkl.)*
*Ağacı besleyen toprak, toprağı besleyen **yaprak**. (*Ünye -Or.)*
***Ağaç**, kurdu içinde besler. (*Havza -Sm.)*
*Anası **dal** dak gezerse, kızı **budak** budak gezer. (*Merzifon -Ama.)*
*Anasına yakın, kızıdan; **ormana** yakın, domuzdan irak olur. (-Brd.)*
*Arsız allanmaz, **çayır** çillenmez. (*Gemerek -Sv.)*
*Arsız arırmaz çayır **çimen** kurumaz. (Güzelyurt *Hekimhan -MI.)*
***Burç** yiyecek deve boynunu uzatır. (Mansurlu *Feke -Ada.)*
*Çocuksuz baba **barsız** ağaca benzer. (-Vn.)*
***Dal** ağacı gösterir. (Alınca -Gr.)*
*Eşek ne anlar **yonca**dan? (-Vn.)*
*Gülün yerinde **diken**, dikenin yerinde gül bitmez. (Zefre *Esbiye-Gr.)*
*Her kadının bir **yaprak** sarışı var. (-Nğ.)*
*Köy delisiz, dağ **çalısız** olmaz. (*Eğridir -Isp.)*
*Mart **çiçeği** çuvala girmez, girerse çuval almaz. (-Nğ.)*
***Ot** kökünün üstünde göverir. (*Mudurnu -Bo.)*
***Pamuk** saptan, üzüm çöpten. (-Gaz.)*

*Taşa tohum ekilmez. (*Kuyucak -Ay.)*
*Yatan taş yosun tutar. (*Eğridir -Isp.)*

1.8.Bitkilerle ilgili diğer adların geçtiği atasözleri

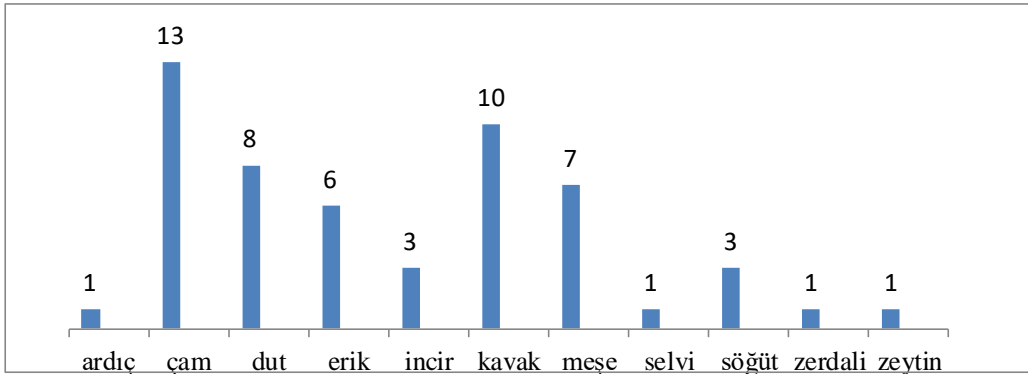
Bitkilerle ilgili ikincil sözlerden *çotuk*, *çubuk*, *karabiber*, *küsküç*, *kütük*, *odun*, *yonga* sözcüklerine de atasözlerinde yer verildiği görülmektedir:

Anana sövenin yanına var, yonga yoranın yanına varma. (-Ba.)
*Her kütükten çıra çıkmaz. (Gündüzbey *Yeşilyurt -Ml.; *Seydişehir-Kn.)*
Her zaman çiğdem çıkmaz, bazen de küsküç kırılır. (-Gaz.)
Herkese aynı çubuk çalınmaz. (-Vn.)
*Samanın sarısını, odunun kurusunu marta alıkoy. (Dort *Sultandağ-Af.)*
*Ummadığın çotuk (kütük) arabayı devirir. (-Sk.; *Lapseki -Çkl.)*
*Ak ayrıntı ite dökerler, karabiberi ete dökerler. (*Silifke -İç.)*

2. Sıklıklarına Göre Atasözlerindeki Bitki Adları

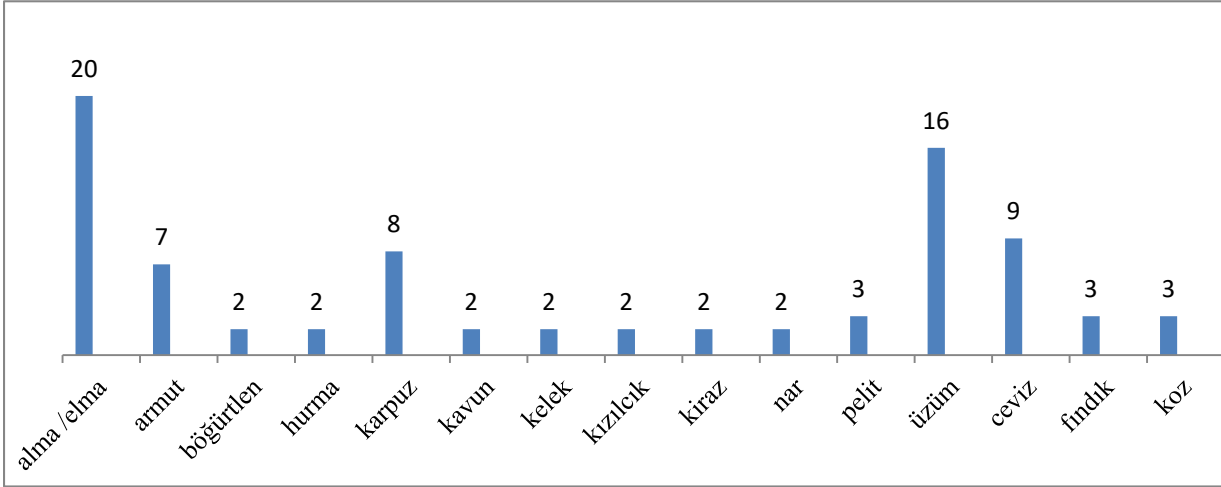
Bölge ağızlarındaki atasözlerinde bitki bilimiyle ilgili sözlerin kullanım sıklıkları alt tür özelliklerine göre değerlendirilmiş, her alt türün kullanım sıklığı grafiklerle gösterilmiştir.

Ağaç adları kullanım sıklıkları açısından ele alındığında atasözlerinde *çam*, *kavak*, *dut* ve *meşe* adlarının diğer ağaç adlarına göre daha sık kullanımı dikkat çekmektedir:



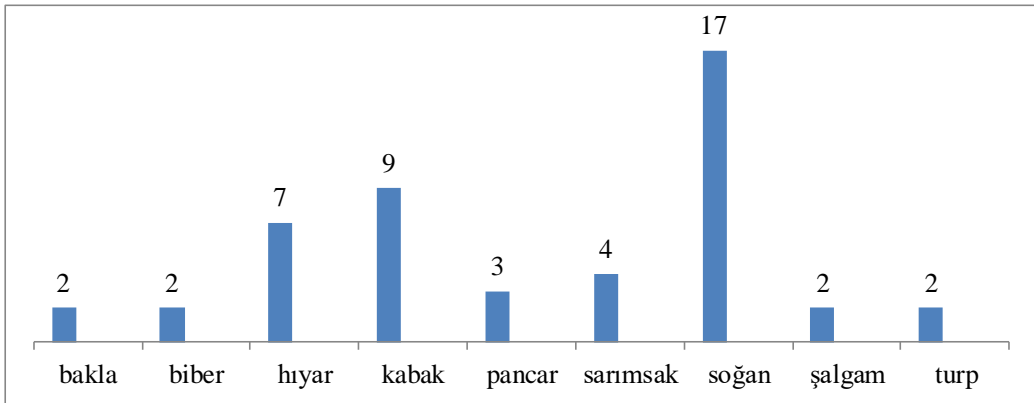
Grafik-1.

Atasözlerinde tür bağlamında en fazla meyve ve yemiş adlarıyla ilgili sözcüklüğüne rastlanmaktadır. Bu meyve veya yemiş adlarından *ahlat*, *banta*, *kestane*, *kozak*, *şalak*, *badem*, *payam*, ve *fistik* birer kez kullanılmıştır. Birden çok kullanılan meyve ve yemiş adları ise *elma / alma*, *üzüm*, *ceviz*, *karpuz*, *armut*, *hurma*, *fındık*, *kiraz*, *koz*, *kavun*, *kelek*, *böğürtlen*, *kızılıçık*, *nar*, *pelit*'tir. Birden çok kullanılan meyve adlarından en fazla kullanılanlar ise *elma / alma* (20) ve *üzüm*(16)'dür:



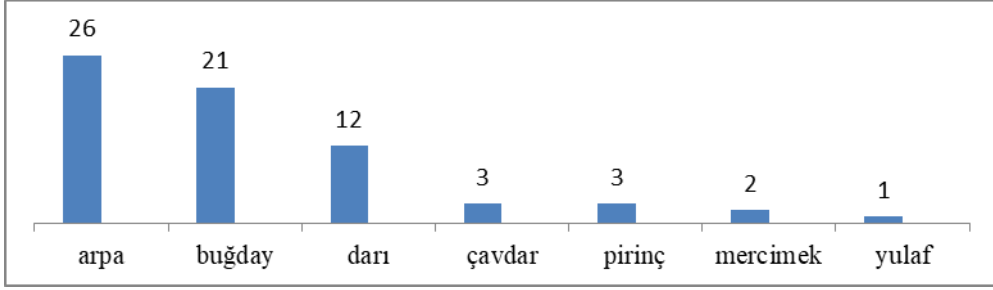
Grafik-2

Atasözlerinde sebze adlarından *çelem*, *çükündürük*, *lağlaz*, *lahana*, *patlıcan*, *pırasa* birer kez kullanılmıştır. *Bakla*, *biber*, *hıyar*, *kabak*, *pancar*, *sarımsak*, *soğan*, *şalgam*, *turp* ise birden fazla kullanılmıştır. Bu adlardan da en sık kullanılanları *soğan* (17), *kabak* (9) ve *hıyar* (7)'dir:



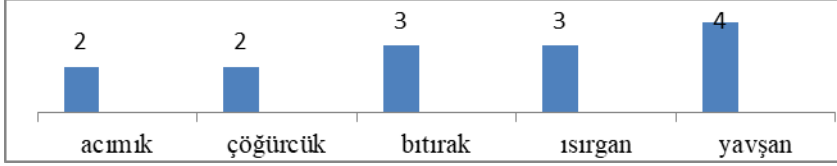
Grafik-3.

Atasözlerinde kullanılan tahıl adları kullanım sıklığına göre ele alındığında ilk üç sırada yer alan tahıl adları *arpa* (26), *buğday* (21) ve *darı* (12)'dir:



Grafik-4.

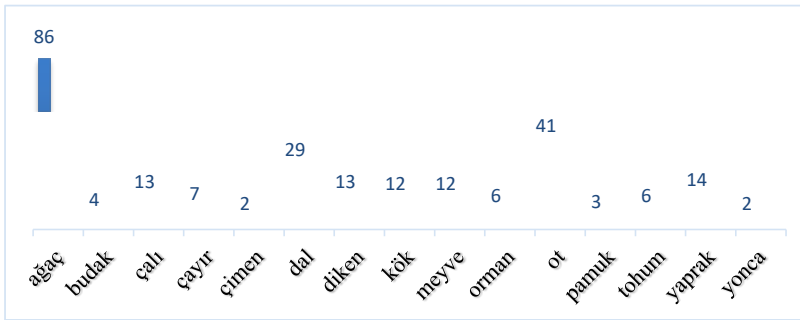
Atasözlerinde ot adları ve kır bitkisi adlarından *ayrık*, *çiğdem*, *geven*, *mancar* ve *yarpuz* birer defa kullanılmıştır. Diğer ot adlarından ise en fazla *yavşan*, *bıtrak* ve *ısırgan* adlarına rastlanmıştır:



Grafik-5.

Atasözlerinde çiçek adlarından *gül*'e 32, *sümbül* / *sünbül*'e yalnızca 2 kez rastlanmıştır. Gülün tomurcuk halini ifade eden *gonca* ise 1 kez kullanılmıştır.

Atasözlerinde bitkilerle ilgili genel tür adlarından *bar* (*meyve*), *burç*, *çiçek*, *kamış*, *yosun* sözleri birer kez kullanılmışken; *ağaç*, *budak*, *çalı*, *çayır*, *çimen*, *dal* / *tal*, *diken*, *kök*, *meyve* / *meyva* / *meve*, *orman*, *ot*, *pamuk*, *tohum*, *yaprak*, *yonca* sözcükleri ise birden fazla kullanılmıştır. Bu adlardan da özellikle *ağaç* (86) ve *ot* (41) sözleri en sık rastlanan sözcüklerdir, diğer sık kullanılan sözler ise daha çok ağacın veya bitkinin bölümüyle ilgili sözcüklerdir:



Grafik-6.

Bitkilerle ilgili ikincil sözlerin sıklıklarına bakıldığında *çotuk*, *çubuk*, *karabiber*, *küsküç* sözlerinin birer kez; *kütük*'ün 3, *odun*'un 6, *yonga*'nın ise iki kez kullanımına rastlanmıştır.

3. Atasözlerinde Söz Denklikleri Bakımından Bitki Bilimiyle İlgili Sözlerin Kullanımları

İncelemeye konu olan ve benzer anlam özelliklerime sahip atasözlerinde bazı bitki adlarının birbirinin yerini alabildiği görülür:

acı patlıcan ↔ acıbayam

Acı patlıcana mihlican değmez (çalmaz). (*Kilis, -Gaz.)

Acıbayamı soğuk vurmaz. (Çanlı *Ayaş -Ank.)

dal ↔ yaprak

Ağaç dalıyla gürler. (Yukarı Bozkuyu * Kadirli-Ada.; Canik *Mazgirt-Tn.; Avdan *Çamlidere -Ank.)

Ağaç yaprağıyla gürler. (-Gaz.)

ağaç ↔ kavak

Ağaç dalıyla gürler. (Yukarı Bozkuyu * Kadirli-Ada.; Canik *Mazgirt-Tn.; Avdan *Çamlidere -Ank.)

Kavak dalıyla gürler. (Yaka *Dazkırı -Af.; -Vn.)

ağaç ↔ ot

Ağaç kökünü üstünde biter. (-Gaz.)

Her ot kendi kökünden biter. (Karasakal *Mazgirt -Tn.; Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.; -Hak.)

Ot kökünden ağsar. (*Bor -Nğ.)

banta ↔ (boz) armut / (ahlat)

Ayının kırk oyunu bir acı bantanın başınadır. (Yavuz *Şavşat -Ar.)

Ayının otuz iki (dokuz) türküsü (oyunu) varmış (boz) armut (ahlat) üstüne. (Anamas *Eğridir, -Isp.; *Gürün -Sv.; Beyceli * Fatsa -Or.; -Ant.; Gündüzbey *Yeşilyurt -MI.; -Çkr.; Hacı Ahmetler *Sütçüler -Isp.)

kavak ↔ (ağaç)

Başını sallamadık kavak (sallamayan ağaç) olmaz. (-Gaz.)

dut ↔ söğüt

Dut (söğüt) suda dura dura olur abanız, çoban kapıda kala kala olur babamız. (-Gaz.)

ısrırgan ↔ (diken)

Isrırganın (dikenin) dibinde ısrırgan (diken) biter. (*Maçka -Tr.)

lağlaz ↔ (çelem)

*Arap (aptal) biner bey oldum sanır, lağlaz (çelem) aşı girer yağ oldum sanır. (*Kilis - Gaz.;-Isp.)*

buğday ↔ (arpa)

Buğdayı (arpayı, tarlayı) taşlı yerden, kızı kardaşlı yerden (al).(-Gaz.)

ceviz ↔ koz

Ceviz çürüksüz olmaz. (-Vn.)

*Çürüksüz koz olmaz. (*Eğridir -Isp.)*

elma ↔ armut

*Elma kökünden uzağa düşmez. (*Sandıklı -Af.)*

Armut, ağacından uzak düşmez. (Ballıhan, Gümülcüne-Yunanistan)

soğan ↔ yaprak

Her evin bir soğan doğraması var. (-El.)

Her kadının bir yaprak sarışı var. (-Nğ.)

badem ↔ ceviz

*Tembel badem (ceviz) yemek ister, kabuğunu kırmağa üşenir. (*Mudurnu -Bo.;-Isp.)*

çotuk ↔ kütük

*Ummadığin çotuk (kütük) arabayı devirir. (-Sk.; *Lapseki -Çkl.)*

Bazı atasözlerinde bitki bilimiyle ilgili sözlerin atasözünün yaygın varyantındaki adın yerine kullanıldığı da görülür:

elma ↔ fincan

*Bir dilim elmanın bin yıl hatırı var. (Güney *İkizdere -Rz.)*

Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı vardır. [yaygın varyant]

yonca ↔ hoşaf

Eşek ne anlar yoncadan? (-Vn.)

*Eşek ne bilir yonca yemesini. (*Karakocan -El.)*

Eşek hoşaftan ne anlar [yaygın varyant]

soğan doğrama / yeme/ yaprak sarış ↔ yoğurt yiyiş

Her yerin bir soğan yemesi var. (Tatalit •Çıldır -Kr.)

Her evin bir soğan doğraması var. (-El.)

Her kadının bir yaprak sarışı var. (-Nğ.)

Her yiğidin bir yoğurt yiyişi var. [yaygın varyant]

yarpuz ↔ ot

*Sevmediğin yarpuz burnunun dibinde kokar. (*Antakya -Hat.)*

Devenin sevmediği ot burnunun dibinde biter. [yaygın varyant]

meşe ↔ dağ

*Ayı meşeden küsüp, meşenin haberi yoktu. (Alican *İğdır -Kr.)*

Tavşan dağa küsmüş, dağın haberi olmamış [yaygın varyant]

4. Çevre Dilbilimi Bağlamında Atasözlerinde Bitki Adları

Dil-çevre ve biyo-çeşitlilik gibi farklı konuları ele alan, yeni bir inceleme alanı olarak çevre dilbilimi (eko-dilbilim) üzerine de çalışmalar yapıldığı, ağızların bu bağlamda da ele alındığı görülmektedir (Balci, 2006; Boz, 2013). Çevre-dilbilimi bağlamında BAAD'de yer alan atasözleri aktif sözcükler içinde yer almayan, yalnızca ağızlara özgü sözcükleri barındırması bakımından dikkate değer örnekler barındırmaktadır. Bu sözcükler; atasözünün derlendiği / kullanıldığı coğrafyanın bitkileri / bitki örtüsü konusunda bilgi vermekte, biyoloji ve dil ilişkisini göstermektedir. Bu bağlamda BAAD'de *banta*, *çelem*, *çükündürük*, *lağlaz*, *mançar*, *çöğürçük*, *bitirak* sözcükleri çevre dilbilimi (eko-dilbilim) bağlamında dikkat çeken bitki adlarıdır. Atasözlerindeki bitki adları, yetiştiği coğrafya ile ilişkisini de yansıtmaktadır. Örneğin Anadolu'da *kavak* ağaçlarının yaygın olduğu coğrafya, daha çok Anadolu'nun iç bölgeleridir. Bu bağlamda içinde *kavak* adının geçtiği aşağıdaki atasözlerine bakıldığında çoğunlukla *Gaziantep*, *Afyon*, *Van*, *Amasya*, *Konya*, *Isparta* gibi Anadolu'nun içlerinde yer alan illerden derlendiği görülür:

Başını sallamadık kavak (sallamayan ağac) olmaz. (-Gaz.)

*Kavak başında yel olur, gurbete çıkan del' olur. (Yaka *Dazkırı -Af.)*

*Kavak dalıyla gürler. (Yaka *Dazkırı -Af.; -Vn.)*

*Kavak da uzun, fakat gölgesinde oturulmaz. (Zuday *Taşova -Ama.)*

*Kavak uzaya uzaya göğe çıkmaz, (tepesinden kurumaya başlar).(*Beyşehir -Kn.)*

*Körden, savaktan, meyvası bitmedik kavaktan sakın. (*Ereğli -Kn.)*

Köyden çıkan deli olur, kavak başında yel olur. (Dolu, Mahmudiye-Af.)

Memleketinden çıkan deli olur, başında kavak yeli olur. (-Isp.)

SONUÇ

İncelemeye konu olan atasözlerinde ilgili tür bağlamında ağaç adlarıyla 12; meyve ve yemiş adlarıyla 27; sebze adlarıyla 16; tahıl ve tahıllarla 12; ot ve kır bitkileriyle 9; çiçek adlarıyla 3, bitkilerle ilgili genel tür adlarıyla 20 ve bitkilerle dolaylı ilgisi olan 7 olmak üzere bitki bilimiyle ilgili toplam 106 sözcük belirlenmiştir. Tespit edilen 106 sözcüğün, tür özellikleri bağlamında % 25,47'lik oranla en fazla meyve ve yemiş kavram alanıyla ilgili olduğu görülmektedir. Bunu % 18,86 ile bitkilerle ilgili genel tür adları; % 14,15 ile sebze adları ve % 11,32'lik oranlarla ağaç adları ile tahıl ve tahılla ilgili sözler takip etmektedir. İncelemeye konu olan atasözlerinde çiçek adları en az rastlanan sözcüklere aittir.

	Türlerine göre bitki adları	Sözcük sayısı	% oranı
1)	Ağaç Adları (<i>ardıç, çam, dut, erik, incir, kavak, meşe, selvi, söğüt, incir, zerdali, zeytin</i>)	12	11,32
2)	Meyve ve yemiş adları (<i>ahlat, elma / alma, armut, badem, bayam / payam, banta, böğürtlen, ceviz, fındık, fıstık, hurma, karpuz, kavun, kelek, kızılçık, kiraz, kozak, koz, nar, pelit, şalak, üzüm; asma, koruk, omca, tevek /tefek, tiyek</i>)	27	25,47
3)	Sebze adları (<i>bakla, biber, çelem, çükündürük, hıyar, kabak, lağlaz, lahana, pancar, patlıcan, pırasa, sarımsak, soğan, şalgam, turp</i>)	15	14,15
4)	Tahıl ve dolaylı olarak tahıllarla ilgili adlar (<i>arpa, buğday, çavdar, darı, mercimek, pirinç, yulaf; anız, başak, ekin, firik, saman</i>)	12	11,32
5)	Ot ve kır bitkilerinin adları (<i>acımık, ayrik, çöğürçük, bıtrak, çiğdem, geven, ısırgan, mancar, yarpuz, yavşan</i>)	10	9,43
6)	Çiçek adları (<i>gonca, gül, sümbül</i>)	3	2,83
7)	Bitkilerle ilgili genel tür adları (<i>ağaç, bar, budak, burç, çalı, çayır, çiçek, çimen, dal / tal, diken, kamyş, kök, meyve / meyva / meve, orman, ot, pamuk, tohum, yaprak, yonca, yosun</i>)	20	18,86
8)	Bitkilerle ilgili diğer adlar (<i>çotuk, çubuk, karabiber, küsküç, kütük, odun, yonga</i>)	7	6,60
	TOPLAM	106	

Kullanım sıklıkları bağlamında bölge ağızlarında bitki biliminin farklı alt türlerine yönelik birçok sözden yararlandığı görülmektedir. Kullanım sıklıkları bağlamında atasözlerinde daha çok bitki bilimiyle ilgili ağaç adlarından *çam* (13), meyve adlarından *elma / alma* (20), sebze adlarından *soğan / sovan* (17), tahıl adlarından *arpa* (26) ve *buğday* (21), ot adlarından *yavşan* (4), çiçek adlarından *gül* (32), genel tür adlarından *ağaç* (86) ve *ot* (41), sözcüklerinden yararlanılmıştır.

Atasözlerindeki söz denklikleri bakımından bitki bilimiyle ilgili sözlerden bir kısmı birbirinin yerini alma bakımından *acı patlıcan* ↔ *acıbayam*, *dal* ↔ *yaprak*, *ağaç* ↔ *kavak*, *ağaç* ↔ *ot*, *banta* ↔ (*boz*) *armut* / (*ahlat*), *kavak* ↔ (*sallamayan ağac*), *dut* ↔ *söğüt*, *ısırgan* ↔ (*diken*), *lağlaz* ↔ (*çelem*), *buğday* ↔ (*arpa*), *ceviz* ↔ *koz*, *çotuk* ↔ *kütük* denklikleri belirlenmiştir. Ayrıca kimi atasözlerinde yaygın varyanttaki unsurun yerini *elma* ↔ *fincan*, *yonca* ↔ *hoşaf*, *soğan doğrama* / *yeme/ yaprak sarış* ↔ *yoğurt yişiş*, *meşe* ↔ *dağ ve yarpuz* ↔ *ot* denkliklerinde olduğu gibi bitkilerle ilgili sözlerin alması da söz konusudur. BAAD'deki bu türden söz denklikleri, aslında benzer durumların ifadesinde bitki bilimiyle ilgili sözvarlığının dil kullanıcısı için seçenek zenginliği oluşturduğunu da göstermektedir.

Ölçünlü Türkiye Türkçesinde yer almayan ve aktif sözvarlığına yansıma olasılığı düşük olan veya zaman içinde kullanımı azalıp edilgen hâle gelebilecek *banta*, *çelem*, *çükündürük*, *lağlaz*, *mancar*, *çöğürçük*, *bıtrak*, *tevek* gibi sözlerin BAAD'de korunması ve bu sözlerin kayıt altına alınmış olması bakımından da ağızlarda kullanılan atasözleri değer taşımaktadır. Ayrıca çevre-dil ilişkisi bakımından da atasözleri bitki coğrafyası ile sözvarlığı coğrafyasının örtüşmesini gösteren veriler sunmaktadır.

Sonuç olarak dar anlamda BAAD'deki, geniş anlamda Türkçenin sözcük varlığındaki atasözleri; Türk insanının bulunduğu coğrafyanın bitki örtüsüyle ilgili algılarını ortaya koymakta ve Türk insanının çevreyi algılama ve anlamlandırma biçimini yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Ö.A. (1993). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü 1 atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Aksu, Akalın, Toparlı, (2022). *Türk atasözleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Alkayış, M. Fatih (2007). *Türkiye Türkçesinde bitki adları*. Yayımlanmamış doktora tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- BAAD (1996): *Bölge ağzılarında atasözleri ve deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- BAAD (2023): *Bölge ağzılarında atasözleri ve deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Balcı, T. (2006). "Çevredilbilim"e doğru. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 3(32), 165-168.
- Baytop, T. (2007). *Türkçe bitki adları sözlüğü* (3. bs.). Ankara: TDK Yayınları.
- Boz, E. (2013). Dillerin kaybolması ve çevre dil bilimi. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 746, 60-63.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Doğan, N.(2011). Vezirköprü ve Havza ağzılarında yabancı bitki adları. *Diyalektolog*-2011(2), 7-13.
- Oturakçı, N. (2012). Divanü Lûgati't-Türk'teki Botanik Terimlerinin Kazakça ve Türkçedeki Görünümleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 4(13), 195 - 212.
- Önler, Z. (1990). 14. ve 15. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri. *Journal Of Turkish Studies*, 14, 357 - 392.
- Özden, M. (2019). Türkçenin ilk sözlüğünde kullanılan bitki adlarının günümüz Anadolu ağzılarındaki izdüşümleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23(3), 602-619.
- Şahin, İ. (2016). Filoloji ve botanik alanlarının kavşağında yerel fitonimler (bitkiadları) meselesi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (56), 775-791.
- Uç, T. (2009). Kıbrıs ağzı bitki adları - 1. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2009(19), 167 - 184.
- Uçar, İ. (2012). Türkiye Türkçesinde Organ Adlarıyla Türetilmiş Bitki Adları. *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, 32, 307 - 330.
- Uçar, İ. (2013), Yetiştigi / geldiği coğrafya veya etnik adlandırmayla oluşturulan bitki adları. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 5(1), 115 - 135.

VOCABULARY ABOUT PLANT SCIENCE AT PROVERBS AND IDIOMS IN THE REGIONAL DIALECTS

ABSTRACT

Among the most important determinants of material and spiritual culture are words related to plant science. Proverbs, which reveal some abstractions for language speakers and express the value judgments and philosophy of life of societies, also contain many words related to plant science. In the proverbs within the Turkish vocabulary, many words related to plants, as well as different conceptual areas, are used. In this study, proverbs used in Türkiye Turkish dialects were examined in terms of the vocabulary they contain about plants. For this purpose, the study titled Bölge Ağızlarında Atasözü ve Deyimler (Proverbs and Idioms in Regional Dialects) was used. In the analysis, first the plant names in proverbs were classified according to subspecies. Accordingly, the relevant vocabulary is; It was examined under eight subheadings: proverbs containing tree names, fruit and nut names, grains and words indirectly related to grains, names of herbs and field plants, names of flowers, general species names of plants and other names of plants. Secondly, plant names in proverbs were examined according to their frequency. In the frequency analysis, from tree names in proverbs çam (13), kavak (10), dut (8); among the fruit and nut names: elma (20), üzüm (16), ceviz (9); vegetable names: soğan (17), kabak (9), hıyar (7); grain names: arpa (26), buğday (21), darı (12); names of herbs and wild plants: yavşan (4), ısırgan (3), bitirak (3); gül (32) from flower names; among the general species names, the words ağaç (86), ot (41), dal (29), yaprak (14), çalı, diken (13), kök, meyve (12) were the most frequently used words. Thirdly, plant names in proverbs were examined in terms of their interchangeability. Finally, in the analysis, the plant names in proverbs were discussed in terms of environmental linguistics, and the effect of geography on vocabulary was emphasized. As a result of the study, it was seen that proverbs included more words about the names of fruits and nuts. It was determined that the most frequently used words in proverbs were "tree" and "herb", which are general species names related to plants. In addition, it was determined that the proverbs preserved some plant names specific to the dialects, which are not included in the standard Turkish of Türkiye. As a result, it was observed that the reflections of plant geography were clearly evident in the proverbs of the regional dialects.

Keywords: Vocabulary, proverb, plant names, dialects.